

Динаміка соціально-класової самоідентифікації в Україні: зміни в структурі та дискурсі

Solodko, Yuliya; Oksamytna, Svitlana

Veröffentlichungsversion / Published Version

Zeitschriftenartikel / journal article

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Solodko, Y., & Oksamytna, S. (2021). Динаміка соціально-класової самоідентифікації в Україні: зміни в структурі та дискурсі. *NaUKMA Research Papers : Sociology*, 4, 3-17. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2021.4.3-17>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer CC BY Lizenz (Namensnennung) zur Verfügung gestellt. Nähere Auskünfte zu den CC-Lizenzen finden Sie hier:

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.de>

Terms of use:

This document is made available under a CC BY Licence (Attribution). For more information see:

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ В УКРАЇНІ: ЗМІНИ В СТРУКТУРІ ТА ДИСКУРСІ

Суб'єктивний соціальний клас як відчуття свого місця в суспільстві, класова ідентичність як складник соціальної ідентичності, класові уявлення – всі ці та інші питання утворюють окремий напрям сучасних класових студій. Наразі напрацьовано значний емпіричний матеріал, який уможливує дослідження українського суспільства з позицій суб'єктивного класового підходу, визначення основних класових категорій, які є суб'єктивно значущими для українців, їхню питому вагу і динаміку упродовж періоду незалежності. Ця стаття продовжує традицію таких досліджень, спираючись як на попередні, так і на актуальні дані Міжнародної програми соціальних досліджень ISSP за 2019 рік. У статті описано актуальну картину суб'єктивної стратифікації, як її бачать і конструюють дорослі українці, зафіксовано основні суб'єктивні класові категорії, з якими вони себе ідентифікують. Здійснено порівняльний аналіз частки і динаміки суб'єктивних класів, виявлених за допомогою двох дослідницьких підходів – із використанням відкритого та закритого запитань (клас як суб'єктивно значуща група і клас як ситуативна ідентичність відповідно). Проаналізовано зв'язок між змінами у суб'єктивній класовій структурі та масштабними суспільними змінами в Україні. Робітничий клас та середній клас залишаються найбільш запитаними категоріями класової самоідентифікації дорослих українців, що підтверджують відповіді як на відкрите, так і на закриті запитання щодо класової самоідентифікації. Водночас відбувається певна гармонізація суб'єктивних класових схем, побудованих із застосуванням двох зазначених дослідницьких підходів. Увиразнюються тенденції, зафіксовані попередніми дослідженнями, а саме: висхідна динаміка суб'єктивного середнього класу та низхідна суб'єктивного робітничого. Виявлені тенденції пропонується розглядати в контексті об'єктивних структурних та дискурсивних змін, пояснювати їх через масштабніші процеси як локального, так і глобального характеру.

Ключові слова: суб'єктивний клас, суб'єктивна класова структура, класова самоідентифікація, класова ідентичність, середній клас, робітничий клас, класова динаміка.

Дослідження соціального класу в тому значенні, яке П'єр Бурдьє вдало охарактеризував як «сконструйований вченим клас» (Bourdieu, 1985), передбачає, що в процесі такого «конструювання» дослідники визначаються з методологією і обґрунтовують критерії для ідентифікації класів та побудови певної моделі класової структури суспільства. У межах об'єктивного і суб'єктивного підходів до виокремлення класу сформувалися відповідні стратифікаційні критерії, які традиційно поділяються на об'єктивні (дохід, майно, фінансовий капітал, статус зайнятості, рівень освіти, професія тощо) та суб'єктивні (соціальна самоідентифікація, оцінка індивідами різноманітних аспектів власного життя – від матеріального становища до задоволення життям загалом).

До суб'єктивних критеріїв у межах відповідного підходу належить також класова самоідентифікація, бачення респондентами свого місця, ролі та статусу в суспільстві. Подібний підхід

до класових студій Ерік Райт концептуалізував через «первинне вузлове» дослідницьке питання: «Як люди... локалізують себе та інших у рамках структури нерівності?» (Sørensen, 2005; Wright, 2003; Райт, 2019; Симончук, 2018), а П. Бурдьє, цитуючи І. Гофмана, назвав «відчуттям свого місця» (Bourdieu, 2013).

Відома українська дослідниця Олена Симончук пропонує позначати відчуття «свого місця», що його виражають респонденти через самооцінки власних позицій у соціальному просторі та у сконструйованих його моделях/образах/схемах, як «соціальні ідентичності». Такі ідентичності можуть стосуватися саморозташування в просторі класових категорій або соціальних статусів і виражати, відповідно, суб'єктивний клас або суб'єктивний статус (Симончук, 2020). Коли йдеться про суб'єктивний клас, то увесь простір класових категорій відображається у вигляді певної сконструйованої моделі або схеми соціальної структури суспільства, яка залежно

від того, хто є авторами такого конструкта, може характеризуватися як об'єктивна (професійна, експертна, аналітична – сконструйована дослідником) або суб'єктивна (аматорська, дилетантська, непрофесійна – сконструйована пересічними індивідами).

Напрямок досліджень, у центрі яких перебуває суб'єктивне сприйняття та оцінювання стратифікаційного розшарування індивідів і його соціальних ефектів, а також експертне оцінювання самими дослідниками такого сприйняття, успішно розвивається в сучасній академічній соціології (Bottero, 2020; Gimpelson & Treisman, 2018). Водночас, як зазначають С. Макеєв та Н. Коваліско (2020), соціологам потрібно бути пильними і зважати на дихотомію «об'єктивне vs суб'єктивне», яка зобов'язує до обережності в процесі збору та інтерпретації даних і накладає певні дослідницькі обмеження, особливо якщо йдеться про багаторічні міжнародні порівняльні дослідження.

Дослідження суб'єктивної класової ідентифікації через самооцінки громадян особливо актуальне з низки причин, оскільки українське суспільство є суспільством масштабного переходу – трансформації, яка триває понад 30 років і яка протягом тривалого часу мала ознаки вимушеної та невизначеної щодо своєї кінцевої мети (Simonchuk, 2020; Головаха, 2016). Суб'єктивні уявлення респондентів про поділ на класи та їх диференціацію, а також динаміка таких уявлень додають суттєву інформацію про характер, перебіг, особливості, проміжні результати цього історичного процесу.

Попередні результати таких досліджень в Україні виявили суттєві зміни в класовій самоідентифікації громадян, зафіксували зміну домінантної схеми суб'єктивної стратифікації з «умовно радянської» на «пострадянську/прозахідну», підтвердили процес кристалізації класової структури через узгодженість суб'єктивних оцінок і об'єктивних класових позицій (Оксамитна, 2015; Оксамитна та Бродська, 2001; Симончук, 2014, 2020). Ці ж тенденції свідчать про актуальність класового концепту та його перспективність для подальших досліджень.

Суб'єктивна картина соціального світу, бачення індивідами своїх місця та ролі в ньому охоплюють емоційний складник, оцінні означення та поведінкові наслідки – все це впливає як на життя окремих індивідів (їхнє ставлення до різних аспектів життя, ухвалення рішень, вчинення дій), так і на функціонування всього соціуму (правила та норми поведінки в ньому, рівень довіри, конфліктний потенціал тощо) (Коваліско

та Макеєв, 2020; Куценко, 2012; Симончук, 2020). У сучасному світі суб'єктивна класова ідентичність є не єдиним і, ймовірно, не першочерговим складником ідентичності індивіда, проте вона досі є значущою, надто в суспільстві, що характеризується високими рівнями суб'єктивної нерівності та несправедливості, як-от українське (Лібанова, 2017; Солодько, 2020).

Аналізуючи проблему нерівності, зокрема її глобальну актуалізацію через порівняльні дослідження і наукові публікації, українські дослідники наголошують на тому, що «розширення локального діалекту можливе завдяки тенденціям, що увиразнилися в глобальному» (Коваліско та Макеєв, 2020). Самі ж глобальні тенденції теоретики нерівності описують у надзвичайно широкому діапазоні: від втрати актуальності класового концепту та переходу до «соціокультурної артикуляції нерівності» в постіндустріальних суспільствах розвинених країн ОЕСР (Пакульські, 2019) до нової актуальності класу як «орієнтаційного компаса» для позбавлених переваг (*disadvantaged*) широких мас у суспільствах країн, що розвиваються (Thebom, 2012). Важливо, щоб уявлення українців про соціальну архітектуру їхнього власного суспільства були представлені на цій глобальній карті суб'єктивної стратифікації.

Підходи до визначення суб'єктивних класів: клас як ситуативна ідентичність і як суб'єктивно значуща група

Якщо звертатися до суто об'єктивних критеріїв визначення класів, то їх використання притаманне здебільшого дослідженням з економіки. Саме економісти, ідентифікуючи класи та класову належність, оперують чіткими, вимірюваними критеріями, на кшталт показників доходів та/або витрат. І хоча в економічних працях, які зачіпають класову тематику, можуть траплятися такі класові категорії, як «відносно бідні», «заможні» або «середній клас», за ними завжди стоять конкретні цифри оплати праці, споживання в доларах на день, належності до певного перцентилу або інші об'єктивно вимірювані показники (Banerjee & Duflo, 2008; Kharas, 2010; Shorrocks et al., 2019; Лібанова, 2002).

Описуючи концепт класу з позиції соціолога, Е. Райт, навпаки, зауважує вживання оцінних дефініцій, на кшталт «вищий клас», «респектабельні класи» або «небезпечні класи», для непрямого вираження економічного змісту суб'єктивних класових категорій – змісту, який можна виразити доволі прямо – через рівні доходів (Sørensen, 2005; Wright, 2003).

Класові дослідження в соціології загалом передбачають вивчення суб'єктивних класифікацій та їх змістового наповнення, і дослідники, віддаючи належне об'єктивним критеріям, обов'язково враховують суб'єктивні, на кшталт суб'єктивної класової ідентичності. Остання є вагомим складником методології і разом з іншими, переважно об'єктивними, показниками допомагає визначити межі й розміри класів, насамперед у дослідженнях, зосереджених довкола тематики середнього класу (Оксамитна, 2015; Рачок та ін., 2016; Симончук, 2003, 2014). Загалом, щодо досліджень, присвячених середньому класу, можна стверджувати, що на сьогодні сформувався усталений базовий набір критеріїв, за допомогою яких цей клас виявляють: дохід/матеріальне становище, освітньо-професійний статус та самоідентифікація. При цьому, як зазначають дослідники, розмір доходів, рівень освіти та статус зайнятості одночасно є чинниками, що впливають на соціально-класове самовизначення громадян (Оксамитна та Бродська, 2001).

Суб'єктивно визначена класова ідентичність може бути не лише критеріальним складником у дослідженнях середнього класу, а й може надавати інформацію про суб'єктивну класову стратифікацію у суспільстві загалом, змальовувати ширшу картину суспільних уявлень про наявні класи, їхнє розташування, розмір та динаміку в часі, бути відображенням масштабніших процесів. Е. Райт наводить приклад «відносно вузького питання суб'єктивної ідентичності» як такого, що, своєю чергою, може бути вбудованим у ширші теоретичні рамки класових концепцій. Такі рамки допомагають ставити ключові (у Райта – *anchoring*, «вузлові») запитання, які певним чином упорядковують і класифікують розмаїті сучасні підходи до класового аналізу та водночас допомагають дослідникам обрати свій тематичний напрям і методологію дослідження класу відповідно до конкретних дослідницьких завдань (Sørensen, 2005; Симончук, 2018).

Тематика, мета і завдання цього аналітичного опису зосереджені навколо суб'єктивної класової належності, тобто такого розуміння класу, яке, згідно з класифікацією Е. Райта, покликане дати відповідь на питання «Як люди, у індивідуальному та колективному порядку, суб'єктивно розташовують себе та інших у структурі нерівності?». За такої постановки питання класи розглядають як соціальні категорії, з якими індивіди можуть себе ототожнювати через певний досвід – значущий і спільний для багатьох. На основі цього досвіду формуються спільні ідентичності, які індивіди використовують для позначення

свого класу як значущої для них групи (*subjectively salient group*) та суб'єктивного розташування себе й інших у структурі нерівності. Кількість таких груп та ідентичностей залежить від місця і часу, тобто конкретного соціуму, етапу його розвитку та соціального досвіду його членів. Як наслідок, кількість суб'єктивних класових категорій може змінюватися залежно від того, як люди проживають певні соціальні ситуації, оцінюють свій досвід у них, розрізняють групи індивідів зі спільним або відмінним досвідом і обирають з-поміж них свою.

Йоран Терборн також зауважує актуальність дослідження класу як важливої категорії соціального дискурсу та колективної ідентичності. «Коли, де, у якій формі і чому» соціальне та економічне розшарування класу призводить до виникнення або зникнення цих значущих (*salient*) категорій, якими є або були основні альтернативи їм – ці питання, вважає Терборн, складають «багатообіцяльний дослідницький порядок денний для порівняльного історичного дослідження» в межах класового аналізу (Therborn, 2002).

Систематизуючи тематичні напрями сучасного класового аналізу, О. Симончук виокремлює низку ключових понять і дослідницьких питань у межах вивчення суб'єктивних аспектів класу, зокрема такі: класові ідентичності, класові уявлення, суб'єктивний клас, установки щодо соціальної нерівності. Суб'єктивний клас розглядається як «суб'єктивне розуміння індивідом або групою власного класового становища». Дослідники можуть вивчати як наявність такого розуміння – ідентифікацію себе та інших у класових термінах, так і, наприклад, варіації зв'язку суб'єктивного класу та об'єктивної/об'єктивно займаної класової позиції «з плином часу та в суспільствах різного типу» (Симончук, 2018).

З означеного випливає, що коли йдеться про класи як про суб'єктивно значущі для індивідів і суб'єктивно визначені ними групи, то кількість таких груп і їхні номінації можуть різнитися в часовій і локаційній перспективі. Водночас вони можуть відрізнятися від кількості та номінацій класів, запропонованих дослідниками, – чи то у вигляді результатів дослідження («сконструйованих вченим класів»), чи як традиційних для дослідження класової структури категорій. Прикладом останніх є типова чотиричленна шкала або розподіл за чотирма категоріями, перелік яких зазвичай дослідники пропонують респондентам, – нижчий, робітничий, середній та вищий класи (Рачок та ін., 2016; Симончук, 2014).

Суб'єктивний підхід до визначення класової належності має низку методологічних нюансів,

і під час проведення порівняльних досліджень важливе значення має тип запитання, на основі якого збираються дані, як-от: закрите запитання з обмеженим набором відповідей, закрите запитання з проханням розташувати себе на умовній соціальній драбині або шкалі соціальних позицій з вищим і нижчим полюсами, відкрите запитання, з відповіддю на яке респондент визначається самостійно.

Кожен з означених вище типів запитань має свої переваги і недоліки для визначення класової ідентичності, які коротко можна узагальнити так: використання закритого запитання допомагає зібрати великі масиви даних стосовно суб'єктивної класової структури суспільства чи суспільств, проте воно не дає змоги оцінити рівень значущості для індивідів обраних ідентичностей, позицій чи статусів. Інакше кажучи, наскільки запропонований дослідником перелік класових позицій, на кшталт типових «вищий, середній, робітничий, нижчий класи», або розміщення себе на певній сходинці умовної соціальної драбини має реальний відгук і наповнення змістом з боку респондентів? Чи ці позиції справді відображають ті «суб'єктивно значущі» для респондентів групи, які має на увазі Е. Райт, чи «відчуття свого місця» П. Бурдьє, чи «значну колективну ідентичність» Й. Терборна? Українські дослідники вже зауважували подібну дилему в дослідженнях суб'єктивної стратифікації та важливість розуміння логіки самовизначення громадян, їх розташування себе в соціальній структурі українського суспільства (Бакіров та ін., 2018; Оксамитна, 2015; Рачок та ін., 2016; Симончук, 2014).

Олена Симончук (2014) пропонує розрізнити дані щодо класової належності, отримані в результаті відповідей на закрите запитання анкети, як «ситуативну» класову ідентичність. Переваги такої ідентичності в тому, що вона легко виявляється через масові опитування, оскільки переважній більшості респондентів нескладно обрати класову категорію з-поміж запропонованих дослідниками. Проте така ідентичність «не має емоційного наповнення в повсякденному житті» і «не виявляє сенсів», що стоять за нею. Як рішення дослідниця пропонує використання альтернативних, «тонших» методів перевірки і уточнення даних масового опитування, на кшталт проведення глибинних інтерв'ю з використанням «методики спонтанної ідентифікації» Райта – низки запитань для виявлення і опису уявлень респондентів про класові ідентичності, класову структуру, своє місце і статус у ній. Очевидно, що там, де кількісна методика забезпечує первинні дані, якісна допомагає розкрити їхню суть.

Утім, навіть залишаючись у межах масового опитування, з його обмеженнями щодо пізнавальних можливостей, можна отримати порівнювальні дані, достатньо валідні для того, щоб підтвердити, спростувати або скорегувати висновки про суб'єктивну класову структуру суспільства. Світлана Оксамитна (2015) пропонує використовувати відкрите запитання з подальшим його кодуванням як альтернативний методичний підхід до вивчення соціально-класової належності й виявлення тих категорій, якими реально послуговуються індивіди, розташовуючи себе та інших у структурі соціальної нерівності. Подібний підхід є більш релевантним до концепції класу як суб'єктивно значущої групи в термінології Е. Райта і кілька разів був реалізований у вітчизняній соціології від моменту започаткування досліджень стратифікаційної і класової структури українського суспільства, забезпечивши на сьогодні достатню кількість даних за різні періоди/роки (Оксамитна, 2015; Оксамитна та Бродська, 2001; Симончук, 2003).

Мета, завдання і методологія. Теоретичні основи бачення класу і класових питань, запропоновані авторитетними соціологами, допомагають вибудувати теоретико-методологічну рамку цього дослідження, а наявні емпіричні дані дають змогу визначити його основну мету – виявити динаміку суб'єктивної соціально-класової структури в Україні за період 2000–2019 років, визначену на основі різних методологічних підходів – через відкрите і закрите запитання. Окрім того, серед завдань дослідження: визначити рівень отождолення українцями себе та інших у класових термінах; виокремити основні класові категорії, суб'єктивно значущі для дорослого населення України впродовж останніх 20 років (номінації суб'єктивно значущих груп); простежити їх появу або зникнення, їхню питому вагу в загальній суб'єктивній класифікації. Завданням також є аналітичний опис зв'язку між динамікою цих процесів та загальними суспільними змінами в Україні за досліджуваний період.

Емпіричну базу дослідження склали дані кількох опитувань, які проводилися впродовж 2000–2019 років. Насамперед, це дані міжнародного дослідження International Social Survey Programme: Social Inequality IV за 2009 рік (далі – ISSP 2009) та дані дослідження «Соціальна нерівність» у межах цієї ж програми, яке проводилося в Україні у 2019 році (далі – ISSP 2019). Дані ISSP за 2009 та 2019 роки уможливають виявлення ситуативної класової ідентичності дорослих громадян України на основі відповідей на закрите запитання анкети з переліком альтернатив, який

містить такі класові категорії: «нижчий клас», «робітничий клас», «нижній середній», «середній клас», «вищий середній клас» та «вищий клас».

Окрім того, опитування ISSP 2019 містить відкрите запитання «Скажіть, будь ласка, до якого соціального класу чи прошарку Ви б себе віднесли?», відповіді респондентів на яке в подальшому кодуються самими дослідниками. Це дає змогу підтвердити або спростувати висновок про готовність респондентів мислити в класових термінах, зроблений на основі відповідей на закриті запитання, а також можливість виявити класові категорії (класи, прошарки, верстви, професійні групи), які є суб'єктивно значущими для українців, визначити їхні номінації та питому вагу у суб'єктивній соціальній структурі, відстежити їхню появу, зникнення, зростання або зменшення упродовж періоду 2000–2019 років. Також для аналізу суб'єктивної класової ідентифікації та ідентичностей на основі відкритого запитання буде використано дані таких досліджень попередніх років: репрезентативного опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України та фірмою SOCIS у 2000 році (Оксамитна та Бродська, 2001), і репрезентативного опитування Київського міжнародного інституту соціології за 2014 рік (Оксамитна, 2015).

Класова самоідентифікація в часовій перспективі

За роки незалежності й суспільних трансформацій переважна більшість українців не мали труднощів із зарахуванням себе до того чи іншого соціального класу. Незалежно від того, чи йшлося про «ситуативну» класову ідентичність – як відповідь на закриті запитання з переліком класових категорій, чи про спонтанну класову ідентифікацію на основі відкритого запитання, відсоток тих, хто зміг визначитися з відповіддю, був незмінно високим. Обрати одну з шести запропонованих класових категорій у закритому запитанні під час опитування проєкту ISSP

зміogli практично всі респонденти – як у 2009, так і у 2019 році. Таблиця 1 відображає розподіл класових ідентичностей в Україні у відповідні роки, обрахований на основі відповідей усіх респондентів, зайнятих і незайнятих на момент опитування, на закриті запитання щодо їхньої класової належності.

Подібна структура розподілу суб'єктивної класової належності за умов використання закритого запитання з типовим набором альтернатив є доволі характерною для українського суспільства починаючи з 2000-х років, що зауважує також С. Оксамитна (2015) і що частково підтверджується іншими дослідженнями, зокрема Центру Разумкова 2002, 2008 та 2014 років (Рачок та ін., 2016). Найбільш запитану ідентичність, яку у відповідях на закриті запитання дослідження ISSP обирають понад 50 % українців, становить узагальнений «середній клас», як сума обраних відповідей «нижній середній», «середній» та «верхній середній» – така ситуація спостерігалася як у 2009, так і в 2019 році. Зафіксовано також статистично значуще збільшення загальної частки суб'єктивного середнього класу як соціальної ідентичності, з якою українці охоче асоціюють себе, коли мають вибір із зазначеного вище переліку альтернатив – сума обраних відповідей становила 51 % і 59 % відповідно.

Водночас динаміка загальної класової самоідентифікації, відображена в таблиці 1, має інший помітний у часі тренд, а саме: зменшення частки суб'єктивного робітничого класу, про що докладніше йтиметься далі. Також варто звернути увагу на приріст суб'єктивних класових категорій, які можна охарактеризувати як умовно «чисті» або «чіткі, прості, конкретні, точні» в градаційній класовій схемі – йдеться про категорії «середній клас» та «нижчий клас» на противагу «нижньому середньому класу», вираженому через складніші градаційні відтінки. Остання суб'єктивна класова категорія не змінила своєї частки в загальній структурі самовизначення. Частка українців, які бачать своє місце

Таблиця 1. Розподіл відповідей усіх респондентів на закриті запитання «Більшість людей відносить себе до якого соціального класу... до якого класу відносите себе Ви?», %

	2009	2019
Верхній середній клас	2	4
Середній клас	31	37
Нижній середній клас	18	18
Робітничий клас	40	31
Нижчий клас	9	10
Сума обраних відповідей «Верхній середній клас», «Середній клас», «Нижній середній клас»	51	59

Джерело: (Симончук, 2020)

ближче до вершини суспільної ієрархії, ототожуючи себе з суб'єктивною категорією «верхній середній клас», залишається відносно незначущою, хоча й продемонструвала зростання вдвічі – з 2 % до 4 %.

Повертаючись до питання, чи ідентифікують українці себе та інших у класових термінах, можна резюмувати, що певний рівень суспільних уявлень про класову стратифікацію та місце кожного в ній в Україні існує. Наші співгромадяни доволі легко визначаються з власною класовою належністю, обираючи із запропонованого переліку, зокрема з типового для міжнародних порівняльних досліджень, як-от ISSP. Водночас дослідники, які аналізували соціально-класову самоідентифікацію українців упродовж останніх 20 років, застерігають від необґрунтованих, завчасних висновків щодо високого рівня усвідомленого класового самовизначення чи мислення в класових термінах, зроблених на основі самих лише цих даних. Під сумнів береться, зокрема, відповідність запропонованих дослідниками класових категорій тим номінаціям, якими індивіди позначають суб'єктивно значущі для них соціальні групи і в термінах яких вибудовують свою суб'єктивну схему соціальної ієрархії та розшарування. Ще на початку 2000-х було виявлено суттєві відмінності між цими двома наборами класових номінацій – запропонованим під час опитування в закритому запитанні анкети – з одного боку, і укладеним на основі самостійних відповідей респондентів на відповідне відкрите запитання – з іншого (Оксамитна, 2015; Оксамитна та Бродська, 2001).

Однак що більше ми віддалялися від радянського соціалістичного минулого та легітимізували й узвичаювали суспільні відносини, насамперед виробничі й наше повсякденне життя як ринково-капіталістичні, то більше змістовно

зближувалися різні моделі класової самоідентифікації дорослого населення країни. Йдеться насамперед про самовизначення власних класових позицій за пропонованими дослідниками закритими запитаннями з наперед визначеним набором класових альтернатив та відкритим запитанням, коли респондентів без будь-яких підказок просять назвати той клас чи прошарок, до якого вони належать.

Доповнення блоку питань щодо соціальної нерівності в межах проекту ISSP відкритим запитанням щодо класового самовизначення уможливило виявлення динаміки класової самоідентифікації протягом останніх 20 років серед дорослого, насамперед зайнятого, населення. Ми віддаємо перевагу аналізу даних щодо класової належності саме серед зайнятих респондентів, оскільки основою класової належності традиційно вважається заняття, статус зайнятості, а більшість респондентів пенсійного віку переважно відносять себе саме до категорії пенсіонерів, що постійно підтверджується результатами відповідних досліджень.

За наведеними в таблиці 2 даними можемо помітити кілька основних тенденцій. Насамперед це дуже значуще зростання серед зайнятого населення тих, хто визначає свою класову належність як середній клас, – з 16 % 2000 року до 55 % 2019 року. Отже, можемо впевнено стверджувати, що виявлена в дослідженні 2014 року серед зайнятих дорослих тенденція найбільшого поширення середньокласової самоідентифікації перетворилася на домінування (більше половини зайнятого дорослого населення) вербальної практики визначення свого місця в системі соціальної ієрархії саме як належності до середнього класу. Натомість протягом 20 років рівно удвічі зменшилася кількість зайнятих дорослих, які вважають себе належними до робітничого класу, з 34 % до 17 %.

Таблиця 2. Динаміка розподілу відповідей зайнятих респондентів на відкрите запитання щодо класової ідентифікації «Скажіть, будь ласка, до якого соціального класу чи прошарку Ви б себе віднесли?», 2000–2019 роки

Клас/верства	Серед зайнятих на момент опитування, %		
	2000	2014	2019
Середній клас	16	43	55
Робітничий клас	34	24	17
Нижчий клас	11	9	12
Інтелігенція	8	8	2
Бідні/злиденні	-	5	4
Службовці	11	4	1
Селяни	7	2	1
Підприємці	3	2	-
Керівники (менеджери, управлінці)	1	-	-
Вищий/вищий середній клас	1	1	3
Ні до якого / важко відповісти	8	2	5

Можемо говорити про стабільну частоту обрання нижчого класу як місця на соціальній драбині суспільства (9–12 %) та належності до бідних чи злидених (4–5 % для двох останніх опитувань). До самоідентифікацій, які поступово зникають серед зайнятих дорослих, належать добре знані й часто вживані в радянський період назви таких соціальних спільнот, як інтелігенція, службовці та селяни. Очевидно, відбулося остаточне прощання дорослого населення сучасної України з типовими радянськими класовими категоріями, за винятком поки що робітничого класу. Зафіксованими в дослідженні 2000 року самоназвами як підприємці, керівники, менеджери, управлінці зайняті дорослі зовсім перестали послуговуватися під час останнього опитування.

Нарешті, остання зафіксована поки що як статистично незначуща тенденція, яка, будемо сподіватися, не тільки не зникне в майбутньому, а й перейде до категорії значущих, – це зростання серед зайнятих дорослих тих, хто називає своїм місцем у соціальній ієрархії вищий або вищий середній клас, зростання до 3 % 2019 року. Тенденція, звичайно, соціально позитивна і суголосна виявленим домінуванням середньокласової самоідентифікації, але може зміцнитися і перетворитися у статистично значущу тільки за умов постійного і швидкого економічного зростання країни, доходів і загального добробуту населення.

Отже, до висловленого раніше твердження (Оксамитна, 2015, с. 69) про те, що «домінуюча на початку 2000-х років умовно “радянська” схема самоідентифікації, коли приблизно 60 % зайнятих дорослих зараховували себе до типових для радянського періоду класів/прошарків (робітничий клас, селяни, службовці, інтелігенція), поступилася пострадянській/прозахідній суб’єктивній стратифікації, зосередженій навколо середнього класу», можемо лише додати, що, за даними дослідження 2019 року, цей процес став незворотним, очевидно, назавжди поховавши в нашій історії тривалий час вживані назви соціальних класів і прошарків. Як ще активно зайняті народжені в СРСР дорослі, так і молодші покоління незалежної країни віддають перевагу типовій західній моделі класової самоідентифікації, коли нижчий, середній та вищий класи разом з бідними охоплюють три чверті (74 %) простору соціального самовизначення.

За даними опитування 2019 року можемо впевнено говорити також про суттєве зближення результатів соціальної самоідентифікації з середнім класом, виявлених дослідниками за допомогою використання запитання з наперед

визначеними варіантами відповідей та відкритим запитанням без будь-яких запропонованих назв класів і прошарків. Для підвибірки зайнятого дорослого населення вибір середньокласової належності серед альтернатив закритого запитання (середній і нижній середній класи) у 2019 році становив 63 %, а самонайменування себе середнім класом набуло поширення серед 55 % зайнятих дорослих, що було зафіксовано вперше. Певний розрив наразі залишається, але, очевидно, тенденція до зближення результатів виявлятиметься й у майбутньому.

Класова самоідентифікація в контексті структурних і дискурсивних змін

Результати даних щодо класової самоідентифікації, зібрані на основі закритого та відкритого запитань упродовж 2000–2019 років, виявили низку тенденцій в уявленнях українців про структуру соціуму, в якому вони живуть, та про власне місце в ньому. Йдеться, насамперед, про тенденції, вже описані дослідниками в працях попередніх років і увиразнені в результатах цього дослідження, а саме: готовність українців бачити класовий вимір суспільного життя, розглядати власний соціальний статус у класових термінах, еволюцію самих термінів, актуальних для такого світобачення (Оксамитна, 2015; Оксамитна та Бродська, 2001; Симончук, 2014, 2020).

У разі коли потрібно обрати відповідь на закриті запитання анкети, українці найохочіше ідентифікують себе з робітничим або з середнім класом: ці дві категорії стабільно утримують перші позиції за частотою. Проте динаміка цих двох наймасовіших суб’єктивних класів відрізняється. За 10 років, що розділяють дані 2009 та 2019 років, ідентифікація українців з робітничим класом знизилась, тоді як з різними категоріями середнього класу – зросла. Це підтверджує зафіксовану раніше тенденцію переформатування суб’єктивної класової структури з «умовно радянської», з акцентом на робітничому класі, на «умовно прозахідну» – зосереджену навколо середнього класу.

За результатами відповідей респондентів на відкрите запитання, динаміка, що її демонструють категорії «середній клас» та «робітничий клас», є ще наочнішою: ідентифікація респондентів з середнім класом зросла більш ніж удвічі впродовж 2000–2019 років, а популярність робітничого класу як соціальної ідентичності зменшилась удвічі за той самий проміжок часу. Проте, попри суттєві втрати цієї категорії в загальному переліку згадуваних респондентами класових

номінацій, вона залишається значущою для самоідентифікації українців – другою за частотою згадувань після середнього класу. Домінування останнього наразі є незаперечним і вкотре підтверджує тезу про структурні зміни суб'єктивної класової стратифікації, її зосередженість навколо середньокласової ідентичності.

Отже, суб'єктивна соціально-класова структура в Україні поступово трансформується і набуває рис, типових для аналогічних структур у країнах з високим рівнем розвитку економіки та демократії. Своєю чергою, така трансформація тісно пов'язана із суспільними процесами вищого порядку – масштабною трансформацією українського суспільства, яка триває вже понад 30 років і передбачає одночасні зміни економічного устрою, соціального устрою та суспільної свідомості (Головаха, 2016). Одним із виявів останньої є саме суспільні уявлення про класову структуру та своє місце в ній. Тому для глибшого розуміння процесів суб'єктивної стратифікації їх варто розглядати в контексті масштабніших соціальних процесів конкретного соціуму на певному етапі його розвитку – тих самих умов «місця і часу», в яких, за Райтом, виникає спільний значущий досвід та згодом формуються класові ідентичності (Sørensen, 2005; Райт, 2019). Ми не маємо на меті запропонувати вичерпне пояснення причин і умов перетворення соціального досвіду українського суспільства 2000–2019 років на ті суб'єктивні ідентичності, що, зрештою, стали значущими для українців і з якими вони себе асоціюють. Радше це спроба окреслити основний контекст такого перетворення – контекст структурних і дискурсивних змін, у якому середній, робітничий і нижчий класи стали основними категоріями соціальної самоідентифікації зі значним переважанням середнього.

Структура і зменшення робітничого класу

Суб'єктивні уявлення індивідів про соціальну нерівність як певну ієрархію та своє місце в ній складаються в загальну картину суб'єктивної соціальної стратифікації. Олена Симончук пише про сконструйований у такий спосіб «образ соціальної структури», яким індивіди, свідомо чи не свідомо, послуговуються в повсякденному житті (Симончук, 2018). Подібний суб'єктивний вимір соціально-класової структури відповідає ідеальному вимірові в класифікації чотирьох вимірів соціальної структури, описаних П. Штомпокою. Ідеальний вимір охоплює «сукупність ідей,

переконань, поглядів, образів...», особливе місце серед яких займають «переконання щодо устрою самого суспільства і власного місця в ньому» (Штомпка, 2001). Ідеальний вимір постійно взаємодіє з іншими вимірами соціальної структури – нормативним, інтеракційним та виміром структури інтересів. Разом вони формують соціальну метаструктуру як певну складну цілісність, у якій жоден з її компонентів, жоден із вимірів не може розглядатися і трактуватися відокремлено від інших. Ідеальний вимір передбачає взаємну пов'язаність процесів виникнення і артикуляції образів у ньому з процесами кристалізації ієрархічної нерівності у вимірі структури інтересів, який охоплює «розподіл доступу до суспільних благ: багатства, влади, престижу, знань». Суб'єктивні уявлення про структуру нерівності передбачають певний зв'язок з об'єктивними процесами соціальної стратифікації, хоча й не виключають ситуацій неузгодженості та суперечності, коли йдеться про структурну взаємодію цих двох вимірів.

З початку 1990-х років загальна картина суб'єктивної стратифікації в Україні формувалася під впливом таких процесів, як становлення ринкових відносин, поява приватної власності, реформування ринку праці та поява нових форм зайнятості. Ці ж нові відносини зайнятості та умови ринкової економіки значною мірою формували об'єктивну класову структуру, засновану на професійному поділі праці й відповідній диференціації професійно-класових позицій. Станом на сьогодні напрацьовано значну кількість способів типологізації і конструювання схем, покликаних адекватно відобразити такий класовий розподіл зайнятих індивідів. Однією з найчастіше уживаних є емпірична класова схема EGP, або класова схема Дж. Голдторпа, яка передбачає розподіл зайнятого населення на класи залежно від індивідуального статусу зайнятості (роботодавці, самозайняті, наймані працівники), характеру відносин з роботодавцем тих, хто працює за наймом, рівня кваліфікації, повноважень і типу виконуваної роботи. Оригінальна схема EGP передбачає 11 класових категорій, які часто групують в укрупнені класи з семи (в українській адаптованій версії – з восьми), п'яти, чотирьох або навіть трьох (власники, середній та робітничий класи) чи двох (середній і робітничий класи) категорій (Бакіров та ін., 2018; Оксамитная, Бродская, 2004; Симончук, 2018).

Попри деякі зауваження дослідників щодо доцільності використання схеми Голдторпа в умовах незавершеної економічної трансформації і остаточно не сформованого ринку праці, ця

схема залишається інструментом, який активно використовують для відображення об'єктивної класової картини українського суспільства. Для цього дослідження використання EGP-схеми дає можливість відстежувати процеси, які відбуваються в об'єктивній структурі соціально-класових позицій, і зіставити їх зі змінами суб'єктивної картини поширених класових ідентичностей. Таблиця 3 демонструє динаміку соціально-класової належності працюючих українців, сконструйованої відповідно до EGP-схеми з чотирма агрегованими класами – службовим, проміжним, дрібною буржуазією та робітничим – за періоди 1993–1998 та 2005–2011 рр. Аналізуючи співвідношення робітничого і середнього класів у суспільстві на основі EGP-схеми, службовий та проміжний класи об'єднують, розглядаючи як середній клас. Питання щодо зарахування до середнього класу дрібної буржуазії є дискусійним, проте цю категорію також зазвичай зараховують до середнього класу, як це зроблено в даних, наведених у таблиці 3.

Наведені в таблиці 3 дані демонструють характерну тенденцію, цього разу притаманну об'єктивно вимірній класовій структурі, яка була виражена і в даних щодо суб'єктивної класової ідентифікації, а саме: низхідний тренд агрегованої класової категорії «робітничий клас», висхідний – агрегованої категорії «середній клас» та зміну співвідношення між ними. Частка дорослих українців, зайнятих фізичною працею на позиціях кваліфікованих, напівкваліфікованих, некваліфікованих та сільськогосподарських робітників, зменшилася з 49 % до 36 %, тоді як частка зайнятих на позиціях, які сумарно можна охарактеризувати як середньокласові, зросла з 51 % до 64 %. Отже, співвідношення середнього і робітничого класів в об'єктивно сконструйованій схемі соціально-класової належності дорослих зайнятих індивідів змінилося з 51 % і 49 % до 64 % і 36 %. Дані іншого дослідження класового розподілу зайнятого населення України, зібрані за методологією, подібною до EGP, демонструють співвідношення кумулятивних часток середнього і робітничого класів як 57 % і 43 % відповідно (Бакіров та ін., 2018).

Активне скорочення кількості робітничого класу в Україні дослідники зауважили ще в першій половині 2000-х років, оцінюючи такі втрати в абсолютних цифрах у 3,5 млн (скорочення у 2,3 раза) для робітників, зайнятих у промисловості, та у 7,7 млн (скорочення у 2,1 раза) для всіх працівників, зайнятих фізичною працею, за період 1985–2003 рр. (Симончук, 2005). Інші дані свідчать про зменшення середньорічної чисельності найманих робітників у промисловості з 7,8 до 3 млн, або у 2,6 раза, за період 1990–2011 рр. (Арсеєнко та Петрушина, 2014). Очевидно, що на абсолютні цифри впливає загальна демографічна ситуація в Україні за вказані періоди. Що стосується зменшення питомої ваги робітничого класу як об'єктивно зайнятих позицій у професійно-класовій структурі українського суспільства, то найчастіше дослідники та експерти називають причини як локального, так і глобального характеру.

Локальними внутрішніми чинниками вважаються насамперед процеси деіндустріалізації в Україні, яку ще називають «негативною деіндустріалізацією», що супроводжувалася скороченням промислового виробництва і низкою негативних економічних та соціальних явищ. Серед останніх – значна трудова міграція представників українського робітничого класу. Саме робітники були і залишаються наймасовішою групою трудових мігрантів з України за високого рівня трудової міграції загалом (Арсеєнко та Петрушина, 2014; Рябчук, 2009; Симончук, 2005).

Чинниками глобального характеру, актуальними як для України, так і для більшості розвинутих чи таких, що розвиваються, країн світу, вважають економічну і фінансову глобалізацію (фінансіалізацію); технічний прогрес і автоматизацію; зміни в структурах економік – скорочення виробничого, індустріального секторів, розвиток сектору послуг; зміни в структурах зайнятості, які стосуються як характеру праці (скорочення позицій фізичної і рутинної праці), так і умов зайнятості (поширення короткотермінових контрактів, зменшення довготермінових типових трудових договорів, поширення форматів фрілансу, надання послуг через цифрові

Таблиця 3. Динаміка класового розподілу дорослого зайнятого населення України за періоди 1993–1998, 2005–2011, %

	1993–1998		2005–2011	
Службовий клас	28	} 51	35	} 64
Проміжний клас	20		21	
Дрібна буржуазія	3		8	
Робітничий клас	49	49	36	36

Джерело: (Simonchuk, 2020)

платформи, значне поширення неформальної зайнятості) (Therborn, 2012; World Development Report 2019: The Changing Nature of Work, 2019; Арсеєнко та Петрушина, 2014; Петрушина, 2018; Симончук, 2006).

До зазначених вище об'єктивних чинників, які стосуються, насамперед, сфери економіки, зайнятості й виробництва, варто додати перелік універсальних чинників неекономічного характеру, які згадуються як пояснення зменшення ролі робітничого класу у суспільному дискурсі в Україні та світі:

- втрата робітничим класом пострадянського простору не тільки економічної, але й соціальної, ідеологічної ролі (Simonchuk, 2020);

- втрата робітничим класом позицій у глобальному класовому дискурсі – «маргіналізація організованої праці», «закінчення століття робітничого класу», «маргіналізація робітничого питання в наукових дискурсах» (Therborn, 2014, 2020; Рябчук, 2007, 2009);

- зростання престижу освіти і знання, їх значення як особливої форми капіталу, який разом із кваліфікацією і досвідом може забезпечити більшу винагороду для позицій нефізичної, нерутинної праці («когнітивних професій») (World Development Report 2019: The Changing Nature of Work, 2019; Иноземцев, 2000);

- зниження престижу робітничих професій і поширення негативних настроїв та очікувань серед зайнятих на робітничих позиціях (Арсеєнко та Петрушина, 2014);

- диференціація самих робітників як спільноти через відмінності в освіті, кваліфікації, доходах, умовах праці, статусі зайнятості і як наслідок – розмивання класової ідентичності робітничого класу (Рябчук, 2009; Симончук, 2006).

Отже, як свідчать наведені дані, український робітничий клас втрачає як реальні позиції в об'єктивній структурі соціально-класових позицій, так і символічні, дискурсивні позиції в суб'єктивній структурі класових уявлень. Водночас постає питання про співвіднесення цих втрат робітничого класу із зростанням значення – і як соціальної ідентичності, і як об'єктивно займаних позицій в економічній структурі – класу середнього.

Дискурс і зростання середнього класу

Такого стрімкого злету, як у категорії класової самоідентифікації на основі відкритого запитання, середній клас не продемонстрував ні як ситуативна ідентичність за досліджуваний період (відповідь на закриті запитання), ні як об'єктивні класові позиції (відносна частка у EGP-схемі)

відповідно до наявних даних за період 1993–2011 років. Як було виявлено попередніми дослідженнями, основними чинниками, що впливають на класову самоідентифікацію зайнятого дорослого населення, є рід занять, рівень освіти, рівень доходу, вік, місце проживання (Оксамитна та Бродська, 2001). Найбільш схильні ідентифікувати себе із середнім класом зайняті індивіди молодших вікових груп (від 18 до 49 років, найчастіше – 30–39 років), з вищою освітою, самозайняті або наймані працівники з вищими позиціями на ринку праці, мешканці міст (Оксамитна, 2015). Кількісному збільшенню українців, які відчують і заявляють свою належність до середнього класу, сприяють як об'єктивні економічні чинники, так і певні зміни у суспільному дискурсі за досліджуваний період.

Серед тих, хто працює, найбільше схильні ідентифікувати свою соціально-класову належність до середнього класу представники таких професійних груп: службовці з обов'язковою вищою освітою, спеціалісти, підприємці та самозайняті – всі вони входять до категорії агрегованого середнього класу за класифікацією EGP. Водночас за останні кілька десятиліть дослідники фіксують збільшення частки об'єктивних середньокласових позицій на ринку праці, яке відбувається, насамперед, за рахунок зростання категорій вищого службового класу (професіоналів, адміністраторів, держслужбовців вищого рівня, менеджерів і власників великих підприємств), а також за рахунок окремих категорій проміжного класу (адміністраторів, торговців, продавців, обслуговуючого персоналу) та дрібної буржуазії (підприємців, власників) (таблиця 3). Суттєву роль тут відіграють ті самі процеси, які зумовлюють негативну динаміку для класу робітничого, а саме: зменшення промислового і виробничого секторів, зростання сфери послуг і торгівлі, автоматизація певних видів праці, глобальна кон'юнктура ринку праці (Simonchuk, 2020; Бакіров та ін., 2018; Лібанова, 2016; Симончук, 2011). Збільшення об'єктивних класових позицій вищого службового і проміжного класів за версією EGP призводить і до кількісного збільшення тих, хто суб'єктивно вважає себе середнім класом.

Висхідний тренд, що його демонструє об'єктивна категорія вітчизняної дрібної буржуазії, дрібних власників за версією EGP, також може впливати на позитивну динаміку суб'єктивного середнього класу, оскільки дрібні власники і дорослі, зайняті індивідуальною трудовою діяльністю, більш схильні вважати себе середнім класом. І саме серед цієї об'єктивної категорії, як свідчать останні дані модуля «Соціальна

нерівність» у межах ISSP 2019, відбулися найбільші зміни в самоідентифікації, а саме: частка тих, хто вважає себе представником середнього класу (на основі відповіді на закрите запитання), зросла з 43,2 % до 73 % (Симончук, 2020).

Аналізуючи чинники, які могли б пояснити висхідну динаміку ідентичності середнього класу серед українців, варто звернути увагу на роль освіти. Як уже зазначалося вище, освітній чинник є одним із визначальних для суб'єктивного зарахування респондентом себе до певного класу, насамперед – до середнього. Водночас населення України є відносно високоосвіченим, практично стовідсотково охопленим середньою освітою та з достатньо високими показниками неповної вищої, базової і повної вищої освіти (Оксамитна, 2020). Майже третина (29 %) населення старше за 22 роки має повну вищу освіту. Серед вікової когорти 25–44 роки диплом про повну вищу освіту рівня спеціаліста чи магістра є у 37 %. Очевидно, що чинник охоплення вищою освітою як усього населення, так і молодших вікових груп впливає на зростання ідентифікації з середнім класом, оскільки серед дорослих зайнятих громадян молодші і освіченіші частіше схильні вважати себе представниками суб'єктивного середнього класу (Оксамитна, 2015).

Отже, такі об'єктивні чинники, як позиція на ринку зайнятості чи рівень освіти, впливають на рішення індивідів, коли вони «суб'єктивно розташовують себе та інших в рамках структури нерівності», конструюючи таким чином клас, зокрема середній, як суб'єктивно значущу для них групу. Водночас Терборн, який наголошував на передумовах соціального і економічного розширення, на основі якого клас виникає згодом уже як дискурсивна категорія, говорить про зміну акцентів публічного класового дискурсу останніх років. Ідеться про зростання символічної ролі середнього класу і запиту на цю соціальну ідентичність, що нині відбувається практично в усіх регіонах світу – як у розвинених країнах ОЕСР, так і в країнах, що розвиваються (Therborn, 2002, 2020). Попри деяку критичність в оцінюванні самого феномену і сумніви щодо його перспектив, Терборн визнає, що «вже оформлюється концепт XXI століття як епохи глобального середнього класу» і що «суспільство середнього класу стало символом альтернативного майбутнього» (Therborn, 2012). Дані міжнародних порівняльних досліджень у межах ISSP 2009 та 2019 років підтверджують: запит на суб'єктивну ідентичність середнього класу і на суспільство з ромбовидною моделлю

соціальної структури, в якій середні класи переважають, є світовим трендом, актуальним, зокрема, і для України (Куценко, 2012; Симончук, 2014, 2020).

Отже, в Україні також змінюється публічний класовий дискурс. Це демонструють і майже зниклі суб'єктивні категорії класової самоідентифікації «інтелігенція», «службовці», «селяни», і зростання категорії «середній клас», якої ще 30 років тому, до початку трансформації, практично не існувало. За останні десятиріччя концептуалізація середнього класу і його символічна легітимізація відбувалися завдяки зусиллям політиків/державних діячів, дослідників/суспільствознавців та самих індивідів/пересічних громадян (Оксамитна та Бродська, 2001). Серед засобів, за допомогою яких відбувається процес формування уявлень про середній клас і які є «джерелами конструювання» соціальних уявлень про структуру та її номінації загалом, виділяють ЗМІ, освітні інституції та офіційну ідеологію (Симончук, 2020). Дослідники українського середнього класу обґрунтовують його роль та значення як позитивної соціальної ідентичності, референтної групи, носія певних соціальних характеристик, формуючи тим самим той позитивний дискурс, який, своєю чергою, стає чинником суб'єктивної класової самоідентифікації (Мищенко, 2019; Рачок та ін., 2016; Симончук, 2003). Подібне становлення класу як дискурсивного конструкта, який поступово став уособлювати бажану класову ідентичність для більшості дорослих громадян, варте того, щоб ретельніше дослідити механізми, культурні та історичні передумови такого конструювання.

Висновки

Описані вище факти свідчать про максимальне зближення результатів, які стосуються суб'єктивної класової належності й були отримані із застосуванням двох методичних підходів – відкритого і закритого запитань. Це дає змогу стверджувати, що станом на 2019 рік розподіл суб'єктивних класових категорій, обраних українцями на основі запропонованого дослідниками переліку, значною мірою збігається з розподілом соціально-класових категорій, визначених самими громадянами як значущі й реально вживані ними для опису власної класової ідентичності. Клас як ситуативна ідентичність і клас як суб'єктивно значуща група демонструють подібність сконструйованих у межах відповідного підходу схем і подібність процесів у цих схемах.

Українці не бачать складнощів у зарахуванні себе до того чи іншого класу, готові розглядати себе та інших у класових термінах, оперувати різними класовими номінаціями, визначати серед них найбільш суб'єктивно значущу.

Наймасовішими класами, з якими українці ідентифікують себе, залишаються середній і робітничий класи, проте частка їх у суб'єктивній класовій структурі суттєво змінилася за останні 20 років. Суб'єктивний робітничий клас значно зменшився, що особливо помітно у випадку, коли респонденти самостійно, без підказки інтерв'юера, визначалися зі своєю класовою самоідентифікацією – за використання такої методології суб'єктивна категорія робітничого класу зменшилася удвічі, з 34 % у 2000 році до 17 % у 2019-му. Суб'єктивний середній клас у відповідях зайнятих респондентів на відкрите запитання збільшився з 16 % у 2000 році до 55 % у 2019-му, його частка значно наблизилася

до частки суб'єктивного середнього класу, виявленого на основі відповідей зайнятих дорослих на закриті запитання опитування (63 %).

Пояснення таких змін варто шукати як у об'єктивних змінах соціальної структури українського суспільства, виявленої через емпіричну класову EGP-схему, так і в дискурсивних змінах локального і глобального характеру.

Наразі складно надати вичерпне пояснення, як саме середній клас став настільки запитаним з боку українців і як сформувався «феномен суб'єктивного середнього класу». У перспективі потрібні дослідження, які допоможуть розкрити прихований зміст, що наповнює класові ідентичності, виявити шляхи їх конструювання («політику класифікації» (Savage et al., 2010)), краще зрозуміти природу походження класу як дискурсивної категорії і логіку класової самоідентифікації українців.

Список використаної літератури

- Арсенко, А., Петрушина, Т. (2014). США та Україна: сценарії деіндустріалізації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 23–47. <http://stmm.in.ua/archive/ukr/2014-2/4.pdf>
- Бакіров, В. С., Балакірева, О. М., Бондар, Т. В., Грищенко, А. А., Дейнеко, О. О., Дмитрук, Д. А., Іващенко, О. В., Коваліско, Н. В., Курило, І. О., Куценко, О. Д., Лавриненко, Н. В., Локтева, І. І., Макеєв, С. О., Мурадян, О. С., Остроухова, А. С., Романенко, С. В., Симончук, О. В., Сокурянська, Л. Г., Щудло, С. А. (2018). *Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством (заключний звіт)*. http://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/ZVIT_SOCIALNI-NERIVNOSTI_2018.pdf
- Головаха, Є. (2016). Українське суспільство: шляхи трансформації. *Український соціологічний журнал*, 19(1–2), 26–30. <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/9561>
- Иноземцев, В. Л. (2000). Класс интеллигалов в постиндустриальном обществе. *Социологические исследования*, 6, 67–77. <http://ecsocman.hse.ru/data/588/712/1231/010.INOZEMTSEV.pdf>
- Коваліско, Н., Макеєв, С. (2020). Мінливі проєкції нерівності: глобальна, локальна, економічна, соціологічна. У С. Оксамитна та О. Симончук (Ред.), *Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні: за даними Міжнародної програми соціальних досліджень 2009 і 2019 років* (с. 27–82). Інститут соціології НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська академія».
- Куценко, О. (2012). Образи посттрансформаційної структури українського суспільства. *Проблеми розвитку соціологічної теорії: Матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: сучасна соціологічна теорія і пострадянські трансформації»*, 21–22 квіт. 2011 р. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 22–37. http://www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/posttransformational_social_structure_in_ukrainian_society_2012.pdf
- Лібанова, Е. (2002). Трансформаційні процеси, соціальна стратифікація і перспективи становлення середнього класу. *Економіка і прогнозування*, 2, 34–60. http://eip.org.ua/docs/EP_02_2_34_uk.pdf
- Лібанова, Е. М. (Ред.). (2016). *Людський розвиток в Україні. Інноваційні види зайнятості та перспективи їх розвитку*. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. https://www.idss.org.ua/monografii/2017_lud-rozvytok.pdf
- Лібанова, Е. М. (2017). Надмірна соціально неприйнятна нерівність: головний виклик для українського суспільства. *Вісник Національної академії наук України*, 5, 22–25. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2017_5_6
- Мищенко, М. Д. (2019). Середній клас як об'єктивована ідеологема. *Український соціум*, 1(68), 23–39. <https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/no-1-68-2019/serednij-klas-yak-obiektivovana-ideologema/>
- Оксамитна, С. М. (2015). Самовизначення громадян у соціальній структурі українського суспільства. *Грані*, 1(117), 67–72. <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/4705%09>
- Оксамитна, С. М., Бродська, С. С. (2001). Класова самоідентифікація населення України. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 19, 44–51. http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12795/Brodskia_Klasova_samoidentifikatsia_naselennia.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Оксамитная, С., Бродская, С. (2004). Социальный класс как фактор дифференциации жизненных шансов. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, 24–42. <https://core.ac.uk/download/pdf/149243759.pdf>
- Пакульські, Я. (2019). Засади посткласового аналізу. У Е. О. Райт (Ред.), *Підходи до класового аналізу* (О. Симончук, пер. з англ.) (с. 205–240). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Петрушина, Т. О. (2018). Зміни трудових практик в умовах глобалізації: виклики перед вітчизняною економічною соціологією. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 2(37), 24–29. <http://apspp.soc.univ.kiev.ua/index.php/home/article/view/829/708>
- Райт, Е. О. (2019). Висновки: Якщо «клас» – це відповідь, то в чому полягає питання? У Е. О. Райт (Ред.), *Підходи до класового аналізу* (О. Симончук, пер. з англ.) (с. 287). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Рачок, А., Пищуліна, О., Мищенко, М., Шангіна, Л., Биченко, А. (2016). *Середній клас в Україні: уявлення і реальність*. Центр Разумкова. http://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf
- Рябчук, А. (2007). Адаптаційний дискурс як засіб маргіналізації робітничого класу в пострадянських суспільствах. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 105–114. <http://stmm.in.ua/archive/ukr/2007-1/10.pdf>
- Рябчук, А. (2009). «Формування» і «занепад» робітничого класу (спроба огляду). <https://commons.com.ua/uk/formuvannya-i-zanepad-robotnichog-2/>

- Симончук, Е. (2005). Рабочий класс в Украине: хроника потерь. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, 5–25. <http://simonchuk.kiev.ua/ru/publishing/rabochij-klass-v-ukraine-xronika-poter/>
- Симончук, Е. (2006). Рабочий класс в Украине: тренды рекомпозиции структуры. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 2, 38–65. <http://simonchuk.kiev.ua/ru/publishing/rabochij-klass-v-ukraine-trendy-rekompozicii-struktury/>
- Симончук, Е. В. (2003). *Средний класс: люди и статусы*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Симончук, О. (2011). Динаміка соціально-класової структури у пострадянській Україні. У В. Ворона та М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2 т. Т. 1* (с. 68–83). Київ: Інститут соціології НАН України. <http://simonchuk.kiev.ua/publishing/dinamika-socialno-klasovoї-strukturi-u-postradjanskij-ukraini/>
- Симончук, О. (2014). Класові позиції і класові ідентичності: аналіз взаємозв'язку. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 161, 46–55. <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/3197>
- Симончук, О. (2018). *Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, О. (2020). Динаміка уявлень українців про соціальну структуру та своє місце в ній. У С. Оксамитна та О. Симончук (Ред.), *Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні: за даними Міжнародної програми соціальних досліджень 2009 і 2019 років* (с. 83–126). Інститут соціології НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська академія».
- Солодько, Ю. В. (2020). Український середній клас у контексті замкненого кола соціальної нерівності і корупції. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*, 3, 15–26. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2020.3.15-26>
- Штомпка, П. (2001). Понятие социальной структуры: попытка обобщения. *Социологические исследования*, 9, 3–13. <http://ecsocman.hse.ru/rubezh/msg/18009802.html>
- Sørensen, A. B. (2005). The Foundations of a Rent-based Concept of Class. In E. O. Wright, *Approaches to Class Analysis* (pp. 119–151). Cambridge University Press. [https://tyap.net/media/f/Wright_Erik_Olin_\(2005\).Approaches_to_Class_Analysis.pdf#page=192](https://tyap.net/media/f/Wright_Erik_Olin_(2005).Approaches_to_Class_Analysis.pdf#page=192)
- Banerjee, A. V., & Duflo, E. (2008). What is middle class about the middle classes around the world? *Journal of Economic Perspectives*, 22(2), 3–28. <https://doi.org/10.1257/jep.22.2.3>
- Bottero, W. (2020). *A Sense of Inequality*. Rowman & Littlefield International, Ltd.
- Bourdieu, P. (1985). The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society*, 14(6), 723–744. https://www.jstor.org/stable/657373?seq=1#page_scan_tab_contents
- Bourdieu, P. (2013). *What Makes a Social Class? On The Theoretical and Practical Existence Of Groups*, 32(1987), 1–17.
- Gimpelson, V., & Treisman, D. (2018). *Misperceiving inequality. April 2017*, 27–54. <https://doi.org/10.1111/ecpo.12103>
- Kharas, H. (2010). The Emerging Middle Class in Developing Countries (Vol. 285). <https://www.oecd.org/dev/44457738.pdf>
- Oksamytna, S. (2020). Education in Transition: Structure, Expansion and Inequality. In A. Veira-Ramos, T. Liubova, & I. Golovakha (Eds.), *Ukraine in Transformation: From Soviet Republic to European Society* (pp. 91–122). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-24978-6_5
- Savage, M., Silva, E., & Warde, A. (2010). Dis-identification and class identity. In E. Silva & A. Warde (Eds.), *Cultural analysis and Bourdieu's legacy: settling accounts and developing alternatives*. (pp. 60–74). Routledge. https://www.researchgate.net/publication/44146073_Dis-identification_and_class_identity
- Shorrocks, A., Davies, J., & Llube, R. (2019). *Global wealth databook 2019*. <https://www.credit-suisse.com/media/assets/corporate/docs/about-us/research/publications/global-wealth-databook-2019.pdf>
- Simonchuk, E. (2020). The Dynamics of Class Structure in Post-Soviet Ukraine. In A. Veira-Ramos, T. Liubova, & E. Golovakha (Eds.), *Ukraine in Transformation. From Soviet Republic to European Society* (pp. 55–90). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-24978-6_4
- Therborn, G. (2002). Class Perspectives: Shrink or Widen? *Acta Sociologica*, 45(3), 221–225. <https://doi.org/10.1177/000169930204500305>
- Therborn, G. (2012). Class in the 21st century. *New Left Review*, 78, 5–29. <https://newleftreview.org/issues/ii78/articles/goran-therborn-class-in-the-21st-century>
- Therborn, G. (2014). New Masses? *New Left Review*, JAN-FAB(85), 6–16. <https://newleftreview.org/issues/ii85/articles/goran-therborn-new-masses>
- Therborn, G. (2020). Dreams and Nightmares of the World's Middle Class. *New Left Review*, JULY/AUG(124), 63–87. <https://newleftreview.org/issues/ii124/articles/goran-therborn-dreams-and-nightmares-of-the-world-s-middle-classes.pdf>
- World Development Report 2019: The Changing Nature of Work*. (2019). <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1328-3>
- Wright, E. O. (2003). Social Class. In *Encyclopedia of Social Theory*. Sage Publications. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.4135/9781412952552.n332>

References

- Arseienko, A., & Petrushyna, T. (2014). SShA ta Ukraina: stsenarii deindustrializatsii. *Sociology: Theory, Methods and Marketing*, 2, 23–47. <http://stmm.in.ua/archive/ukr/2014-2/4.pdf> [in Ukrainian].
- Bakirov, V. S., Balakiriev, O. M., Bondar, T. V., Hrytsenko, A. A., Deineko, O. O., Dmytruk, D. A., Ivashchenko, O. V., Kovalisko, N. V., Kurylo, I. O., Kutsenko, O. D., Lavrynenko, N. V., Loktieva, I. I., Makeiev, S. O., Muradian, O. S., Ostroukhova, A. S., Romanenko, S. V., Simonchuk, O. V., Sokurianska, L. H., & Shchudlo, S. A. (2018). *Sotsialni nerivnosti: spryiniattia ukrainskym suspilstvom (zakliuchnyi zvit)*. http://sau.in.ua/app/uploads/2019/07/ZVIT_SOCZIALNI-NERIVNOSTI_2018_.pdf [in Ukrainian].
- Banerjee, A. V., & Duflo, E. (2008). What is middle class about the middle classes around the world? *Journal of Economic Perspectives*, 22(2), 3–28. <https://doi.org/10.1257/jep.22.2.3>
- Bottero, W. (2020). *A Sense of Inequality*. Rowman & Littlefield International, Ltd.
- Bourdieu, P. (1985). The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society*, 14(6), 723–744. https://www.jstor.org/stable/657373?seq=1#page_scan_tab_contents
- Bourdieu, P. (2013). *What Makes a Social Class? On the Theoretical and Practical Existence of Groups*, 32(1987), 1–17.
- Gimpelson, V., & Treisman, D. (2018). *Misperceiving inequality. April 2017*, 27–54. <https://doi.org/10.1111/ecpo.12103>
- Golovakha, Y. (2016). Ukrainian society: the ways of transformation. *Ukrainian Sociological Journal*, 19(1–2), 26–30. <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/9561> [in Ukrainian].
- Inozemtsev, V. L. (2000). “Klass intelektualov” v postindustrialnom obschestve. *Sotsiologicheskie Issledovaniya [Sociological Studies]*, 6, 67–77. <http://ecsocman.hse.ru/data/588/712/1231/010.INOZEMTSEV.pdf> [in Russian].
- Kharas, H. (2010). The Emerging Middle Class in Developing Countries (Vol. 285). <https://www.oecd.org/dev/44457738.pdf>
- Kovalisko, N., & Makeiev, S. (2020). Minlyvi proektsii nerivnosti: hlobalna, lokalna, ekonomichna, sotsiolohichna. In S. Oksamytna & O. Simonchuk (Eds.), *Dynamika spryiniattia sotsialnoi nerivnosti v Ukraini: za danyimi Mizhnarodnoi prohramy sotsialnykh doslidzhen 2009 i 2019 rokov* (pp. 27–82). Institute of Sociology of the NAS of Ukraine, National University of Kyiv-Mohyla Academy [in Ukrainian].

- Kutsenko, O. (2012). Obrazy posttransformatsiinoi struktury ukrainskoho suspilstva. *Problemy Rozvytku Sotsiologichnoi Teorii: Materialy VIII Vseukr. nauk.-prakt. konf. Problemy Rozvytku Sotsiologichnoi Teorii: Suchasna Sotsiologichna Teoriia i Postradianski Transformatsii*, 21-22 Kvit. 2011 r. Taras Shevchenko National University of Kyiv, 22–37. http://www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/posttransformational_social_structure_in_ukrainian_society_2012.pdf [in Ukrainian].
- Libanova, E. (2002). Transformatsiini protsesy, sotsialna stratyfikatsiia i perspektyvy stanovlennia serednoho klasu. *Economy and Forecasting*, 2, 34–60. http://eip.org.ua/docs/EP_02_2_34_uk.pdf [in Ukrainian].
- Libanova, E. (Ed.). (2016). *Liudskiy rozvytok v Ukraini. Innovatsiini vydy zainiatosti ta perspektyvy yikh rozvytku*. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. https://www.idss.org.ua/monografii/2017_lud_rozvytok.pdf [in Ukrainian].
- Libanova, E. (2017). Nadmirna sotsialno nepryiniatna nerivnist: holovnyi vyklyk dlia ukrainskoho suspilstva. *Visn. Nac. Acad. Nauk Ukr.*, 5, 22–25. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2017_5_6 [in Ukrainian].
- Mishchenko, M. (2019). Middle class as objectifying ideologeme. *Ukrainian Society*, 1(68), 23–39. <https://doi.org/10.15407/socium2019.01.023>
- Oksamytna, S. (2015). The citizens' self-identification in the social structure of Ukrainian society. *Hrani*, 1(117), 67–72. <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/4705%09>
- Oksamytna, S. (2020). Education in Transition: Structure, Expansion and Inequality. In A. Veira-Ramos, T. Liubova, & I. Golovakha (Eds.), *Ukraine in Transformation: From Soviet Republic to European Society* (pp. 91–122). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-24978-6_5
- Oksamytna, S., & Brodska, S. (2001). Class identification of the Ukrainian population. *NaUKMA Research Papers. Sociology*, 19, 44–51. http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12795/Brodska_Klasova_samoidentifikatsia_naseleattia.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian].
- Oksamytna, S., & Brodska, S. (2004). Sotsialnyy klass kak faktor differentsiatsii zhiznennykh shansov. *Sociology: Theory, Methods and Marketing*, 4, 24–42. <https://core.ac.uk/download/pdf/149243759.pdf> [in Russian].
- Pakulski, J. (2019). Foundations of a post-class analysis. In E. O. Wright (Ed.), *Approaches to Class Analysis* (E. Simonchuk, Trans. from English) (pp. 205–240). Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine [in Ukrainian].
- Petrushyna, T. O. (2018). Zminy trudovykh praktyk v umovakh hlobalizatsii: vyklyky pered vitchyznianoiu ekonomichnoiu sotsiologichnoiu. *Actual Problems of Sociology, Psychology, Pedagogy*, 2(37), 24–29. <http://apspp.soc.univ.kiev.ua/index.php/home/article/view/829/708> [in Ukrainian].
- Rachok, A., Pyschulina, O., Mishchenko, M., Shanhina, L., & Bychenko, A. (2016). *Serednii klas v Ukraini: uiavlennia i realii*. Razumkov Centre. http://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf [in Ukrainian].
- Riabchuk, A. (2007). Adaptatsiinyi dyskurs yak zasib marginalizatsii robitnychoho klasu v postradianskykh suspilstvakh. *Sociology: Theory, Methods and Marketing*, 1, 105–114. <http://stmm.in.ua/archive/ukr/2007-1/10.pdf> [in Ukrainian].
- Riabchuk, A. (2009). "Formuvannia" i "zanepad" robitnychoho klasu (sproba ohliadu). <https://commons.com.ua/uk/formuvannya-i-zanepad-robitnichog-2/> [in Ukrainian].
- Savage, M., Silva, E., & Warde, A. (2010). Dis-identification and class identity. In E. Silva & A. Warde (Eds.), *Cultural analysis and Bourdieu's legacy: settling accounts and developing alternatives*. (pp. 60–74). Routledge. https://www.researchgate.net/publication/44146073_Dis-identification_and_class_identity
- Shorrocks, A., Davies, J., & Lube, R. (2019). *Global wealth databook 2019*. <https://www.credit-suisse.com/media/assets/corporate/docs/about-us/research/publications/global-wealth-databook-2019.pdf>
- Sztompka, P. (2001). Ponyatie sotsialnoy struktury: popytka obobscheniya. *Sotsiologicheskie Issledovaniya [Sociological Studies]*, 9, 3–13. <http://ecsocman.hse.ru/rubezh/msg/18009802.html> [in Russian].
- Simonchuk, E. (2003). *The Middle Class: People and Status*. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine [in Russian].
- Simonchuk, E. (2005). The working class in Ukraine: a chronicle of losses. *Sociology: Theory, Methods and Marketing*, 4, 5–25. <http://simonchuk.kiev.ua/ru/publishing/rabochij-klass-v-ukraine-xronika-poter/> [in Russian].
- Simonchuk, E. (2006). The working class in Ukraine: trends in structure recomposition. *Sociology: Theory, Methods and Marketing*, 2, 38–65. <http://simonchuk.kiev.ua/ru/publishing/rabochij-klass-v-ukraine-trendy-rekompozicii-struktury/> [in Russian].
- Simonchuk, E. (2011). Dynamics of social class structure in post-Soviet Ukraine. In V. Vorona & M. Schulga (Eds.), *Ukrainian society: Twenty years of independence. Sociological monitoring*. In 2 vols. Vol. 1 (pp. 68–83). Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. <http://simonchuk.kiev.ua/publishing/dinamika-socialno-klasovoi-strukturi-u-postradyanskij-ukraini/> [in Ukrainian].
- Simonchuk, E. (2014). Class positions and class identity: an analysis of relationship. *NaUKMA Research Papers. Sociology*, 161, 46–55. <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/3197> [in Ukrainian].
- Simonchuk, E. (2018). *Social classes in modern societies: the heuristic potential of class analysis*. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine [in Russian].
- Simonchuk, E. (2020). The Dynamics of Class Structure in Post-Soviet Ukraine. In A. Veira-Ramos, T. Liubova, & E. Golovakha (Eds.), *Ukraine in Transformation. From Soviet Republic to European Society* (pp. 55–90). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-24978-6_4
- Simonchuk, E. (2020). Dynamika uiavlennia ukrainsiv pro sotsialnu strukturu ta svoje mistse v nii. In S. Oksamytna & E. Simonchuk (Eds.), *Dynamika spryiniattia sotsialnoi nerivnosti v Ukraini: za danyymi Mizhnarodnoi prohramy sotsialnykh doslidzen 2009 i 2019 rokiv* (pp. 83–126). Institute of Sociology of the NAS of Ukraine, National University of Kyiv-Mohyla Academy [in Ukrainian].
- Solodko, Y. (2020). Ukrainian Middle Class in the Context of Vicious Circle of Inequality and Corruption. *NaUKMA Research Papers. Sociology*, 3, 15–26. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2020.3.15-26> [in Ukrainian].
- Sørensen, A. B. (2005). The Foundations of a Rent-based Concept of Class. In E. O. Wright, *Approaches to Class Analysis* (pp. 119–151). Cambridge University Press. [https://tyap.net/mediaf/Wright_Erik_Olin_\(2005\).Approaches_to_Class_Analysis.pdf#page=192](https://tyap.net/mediaf/Wright_Erik_Olin_(2005).Approaches_to_Class_Analysis.pdf#page=192)
- Therborn, G. (2002). Class Perspectives: Shrink or Widen? *Acta Sociologica*, 45(3), 221–225. <https://doi.org/10.1177/000169930204500305>
- Therborn, G. (2012). Class in the 21st century. *New Left Review*, 78, 5–29. <https://newleftreview.org/issues/ii78/articles/goran-therborn-class-in-the-21st-century>
- Therborn, G. (2014). New Masses? *New Left Review*, JAN-FAB(85), 6–16. <https://newleftreview.org/issues/ii85/articles/goran-therborn-new-masses>
- Therborn, G. (2020). Dreams and Night mares of the World's Middle Class. *New Left Review*, JULY/AUG(124), 63–87. <https://newleftreview.org/issues/ii124/articles/goran-therborn-dreams-and-nightmares-of-the-world-s-middle-classes.pdf>
- World Development Report 2019: The Changing Nature of Work*. (2019). <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1328-3>
- Wright, E. O. (2003). Social Class. In *Encyclopedia of Social Theory*. Sage Publications. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.4135/9781412952552.n332>
- Wright, E. O. (2019). Conclusion: If "class" is the answer, what is the question? In E. O. Wright (Ed.), *Approaches to Class Analysis* (E. Simonchuk, Trans. from English) (p. 287). Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine [in Ukrainian].

Y. Solodko, S. Oksamytna

THE DYNAMICS OF CLASS SELF-IDENTIFICATION IN UKRAINE WITHIN THE CONTEXT OF DISCURSIVE AND STRUCTURAL CHANGES

The subjective aspects of class, such as class identity, class awareness, or Bourdieu's "sense of one's place", compound the whole cluster of modern class studies. A sufficient amount of empirical data on subjective class issues has allowed Ukrainian scholars to define major class categories that are subjectively salient for Ukrainians, as well as to follow its dynamics throughout the period of Independence. This paper continues the tradition of such studies while using the data from the latest International Social Survey Programme 2019 and previous research. It depicts the current state of subjective stratification as it is viewed and constructed by Ukrainians.

We use two methodological approaches here to define and measure classes with which Ukrainians identify themselves: one implies a single-answer multiple-choice survey question and the other is based on an open-ended question. That allows us to compare and verify the results received from the two approaches. Then, we analyze and describe the connection between the dynamics of class self-identification and big-scale changes of the Ukrainian transformation period.

The working class and the middle class continue to dominate the landscape of the subjective class structure in Ukraine. These two class identities are the most popular ones whether being chosen by respondents in a multiple-choice question or being mentioned in an open-ended question. However, the dynamics of the two classes differ. While the public request for the middle class increases steadily, the popularity of the working class declines.

We suggest addressing these trends, taking into account the conditions of time and place, both from local and global perspectives, and factoring in economic, social, and discursive changes of the period researched.

Keywords: subjective class, subjective class structure, class self-identification, class identity, middle class, working class, dynamics of class.

Матеріал надійшов 29.06.2021

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)